

Ks. Marcin CHOLEWA

Ks. Marek GILSKI

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
Kraków

ROLA MYŚLENIA W RELIGIJNEJ I MAGICZNEJ INTERPRETACJI RZECZYWISTOŚCI

Nasze przekonania, postawy i podejmowane decyzje są w dużej mierze pochodną procesu myślenia. Jego skutki zaś zależą bardziej od tego, jak rozumiemy świat, w którym żyjemy, niż od tego, jaki ów świat jest w rzeczywistości. Innymi słowy, prezentowana przez nas wizja świata jest wynikiem interpretacji docierających do nas informacji w oparciu o zgromadzone w umyśle i charakterystyczne dla nas struktury wiedzy. Nasze reprezentacje poznawcze¹ zaś w dużej mierze zależą od poziomu rozwoju kultury i nauki w określonym czasie i środowisku². W takiej perspektywie jawi się, z jednej strony, skomplikowana, obiektywna rzeczywistość religii i magii, z drugiej zaś, subiektywna sfera myślenia religijnego i magicznego³.

Już na samym wstępie należy wyraźnie zaznaczyć, że myślenie religijne nie jest charakterystyczne tylko dla religii (dla osób funkcjonujących w sferze religii), a myślenie magiczne nie jest charakterystyczne tylko dla magii (dla osób funkcjonujących w sferze magii). Oba typy myślenia mogą przejawiać się zarówno u osób religijnych, jak i spełniających praktyki magiczne. I tak, można wskazać ludzi religijnych, za których praktykami stoi magiczny sposób myślenia, jak również ludzi trudniących

¹ Por. J. Trzebiński, *Rola schematów poznawczych w zachowaniach społecznych*, [w:] *Psychologia spostrzegania społecznego*, red. M. Lewicka, J. Trzebiński, Warszawa 1985, s. 257–346.

² Por. M. Cholewa, *Tempo i selektywność procesu rozpoznawania informacji jako wskaźnik postaw moralnych*, Kraków 2009, s. 46–72.

³ Myślenie magiczne rozumiane jest tu szeroko, a jego szczegółowa charakterystyka została ujęta we wskazanych w artykule 13 aspektach. Zakresowo jest ono znacznie szersze niż psychologiczne rozumienie myślenia magicznego, które jest jednym z wymiarów tzw. myślenia z pogranicza.

się magią, u których obecne są elementy myślenia religijnego. Chodzi bowiem o formalną, a nie materialną stronę myślenia. Wyróżnione w ramach artykułu charakterystyczne, formalne cechy myślenia religijnego i magicznego pozwolą tę kwestię wyjaśnić bardziej precyzyjnie.

O istnieniu takiej rzeczywistości, owego specyficznego synkretyzmu, łatwo można się przekonać, wertując strony Biblii od Pięcioksięgu aż po Dzieje Apostolskie i listy Pawłowe. Wielokrotnie można się tam natknąć nie tylko na przejawy myślenia i działania religijnego, ale także na przykłady myślenia i działania magicznego. Nieprzypadkowo Biblia wielokrotnie przypomina o zakazie wróżb, czarów, przepowiedni czy zaklęć (Kpł 19, 26–31; Pwt 18, 1–10; Iz 47, 11–15; Jr 27, 9; Syr 34, 5). To pokazuje, że zmaganie się działania oraz myślenia religijnego z magicznym było nieustannie obecne w historii Izraela. Również Nowy Testament ukazuje przykłady konfrontacji Apostołów z przedstawicielami świata magicznego (Dz 8, 4–13; Dz 13, 4–12). Jednoznacznie negatywna ocena praktyk magicznych (Ga 5, 19–21) nie wyeliminowała całkowicie myślenia magicznego także w środowisku nowo powstałego Kościoła, czego dowodem są teksty takich ojców Kościoła, jak Tertulian czy Jan Chryzostom⁴. To, że chrześcijanie nie byli w stanie uwolnić się od myślenia magicznego, wskazuje, jak bardzo antyczny świat był nim zdominowany, jak wielkie było jego znaczenie. Potwierdzają to na przykład pochodzące z pierwszych wieków tzw. *chrześcijańskie papirusy magiczne*⁵.

Chociaż religia i magia, myślenie religijne i magiczne współlistnieją w każdym społeczeństwie, to jednak ich związki i przejawy najwyraźniej można obserwować w plemionach pierwotnych oraz cywilizacjach starożytnych. Tam bowiem czynności magiczne i rytualne stały się codziennością i stanowiły pomoc w sytuacjach kryzysowych, pozwalając na rozwiązywanie życiowych problemów i konfliktów⁶. Stąd pomysł, by przy charakterystyce myślenia religijnego i magicznego sięgnąć do tekstów starożytnych. Wnioski z ich analizy są inspirujące i dziś, ponieważ myśleniem religijnym i magicznym, wbrew pozorom, przesyciona jest także religijna współczesność⁷.

Wzajemną relację religii i magii (a co się z tym nierozzerwalnie łączy, myślenia religijnego i magicznego) można rozważać w czterech różnych perspektywach. Pierwsza podkreśla całkowitą rozdzielną pojęć religii i magii, wskazując możliwość ich dystynkcji. Druga wskazuje, że nie

⁴ Por. A. Wypustek, *Magia antyczna*, Wrocław 2001, s. 340–350.

⁵ Por. K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, t. 2, München–Leipzig 2001, s. 209–232.

⁶ Por. A. Paluch, *Malinowski*, Warszawa 1981.

⁷ Por. R. Pindel, *Magia czy Ewangelia? Konfrontacja głosicieli Ewangelii ze światem magicznym w ujęciu Dziejów Apostolskich*, Kraków 2003, s. 7.

można tak precyzyjnie zdefiniować pojęć religii i magii, by można było je skutecznie rozdzielić. Trzecia zwraca uwagę na to, że choć religia i magia są różne, to jednak ich bliskość spowodowana jest przez wspólny, ponadnaturalny przedmiot oraz oparcie na tradycji mitycznej. Z tego względu, by odróżnić religię od magii, trzeba studiować ich *modus operandi*. Magia jest sztuką praktyczną obejmującą różne działania rytualne nastawione na konkretny cel i posiada bardzo ograniczoną technikę oraz wyjątkowo proste credo. Magia jest afirmacją mocy człowieka, która pozwala wywołać konkretne efekty ponadnaturalne dzięki określonej formule magicznej i rytowi. To zaś nie jest charakterystyczne dla religii⁸. Czwarta sugeruje, jak żartobliwie pisze Kluckhohn, że każdy może stworzyć definicję, która oddzieli religię od magii, ale nikt nie znalazł definicji, którą zaakceptowaliby wszyscy studenci⁹.

W artykule zaakcentowana została kluczowa rola myślenia w podejściu do religii i magii. Chodzi o dwa niezwykle istotne aspekty. Po pierwsze, to właśnie myślenie i jego zmiana są elementem kluczowym dla życia wiary. Nawrócenie religijne to w swej istocie właśnie zmiana myślenia. I tak, czasownik *metaneo* występuje 34 razy w Nowym Testamencie, zaś rzeczownik *metanoia* 22 razy. Zarówno rzeczownik, jak i czasownik etymologicznie oznaczają „zastanawianie się nad czymś po fakcie, zmianę myśli, odwrócenie myśli”, a dopiero wtórnie ideę nawrócenia¹⁰. Zarówno głoszenie Jana Chrzciciela (Mt 3, 2; Mk 1, 4), misja Chrystusa (Mt 4, 17; Mk 1, 15), jak i posłannictwo Apostołów (Mk 6, 12) rozpoczynają się od wezwania do zmiany sposobu myślenia. Cuda Jezusa są tak ewidentnym znakiem Bożej mocy, że gdy spotykają się z niewiarą i brakiem zmiany sposobu myślenia, wywołują u Niego słowa krytyki (Mt 11, 20–21; Łk 10, 13). Chrystus zapowiada śmierć tym, którzy nie zmieniają swojego sposobu myślenia. Ilustruje to przykładem Galilejczyków zabitych przez Piłata oraz ludzi, na których zawaliła się wieża w Siole (Łk 13, 1–5). Zmiany w obszarze myślenia stają się z kolei punktem wyjścia do podejmowanych działań, które mają przynieść konkretny owoc (Mt 3, 8). Jako wzór w tym zakresie Jezus stawia mieszkańców Niniwy, którzy z racji swojego nawrócenia pod wpływem głoszenia Jonasza będą sądzić innych (Łk 11, 32). Zapewnia jednocześnie o radości w niebie nawet z jednego grzesznika zmieniającego myślenie (Łk 15, 7–10). Zmiana myślenia u grzesznika jest wystarczającym argumentem, aby przeba-

⁸ Por. R. Martín Hernández, *El orfismo y la magia*, Madrid 2006, s. 31; por. B. Malinowski, *Magia, Scienza e religione e Baloma. Gli spiriti dei morti nelle isole Trobriand*, Roma 1975, s. 92.

⁹ Por. A. Kroeber, *Anthropology Today*, Chicago 1953, s. 518.

¹⁰ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1994, s. 391.

czyć mu jego zachowanie (Łk 17, 3–4). Spojrzenie na zjawiska religii i magii w perspektywie myślenia wydaje się więc jak najbardziej uzasadnione.

Po drugie, co również bardzo istotne, w niektórych kulturach (np. Perowskie) pojęcie maga wskazywało na przynależność do kasty kapłańskiej. Ryty magiczne w wielu przypadkach wykazują duże podobieństwo do rytów religijnych. Istnieje też trudność w precyzyjnym wskazaniu elementów charakterystycznych tylko dla religii bądź tylko dla magii¹¹. To wszystko sprawia, że czynnik przedmiotowy, obiektywny, wydaje się niewystarczający w precyzyjnym wskazaniu kryterium demarkacji pomiędzy religią a magią. Istnieje zatem konieczność poszukiwania innych kryteriów pozwalających na dokonanie tej dystynkcji. Myślenie jako kategoria subiektywna i relacyjna wydaje się szansą na przezwycięzenie tej trudności.

Z tego powodu celem artykułu jest, po pierwsze, wskazanie, że za religijną czy też magiczną wizję świata odpowiada specyfika funkcjonowania naszego myślenia. Po drugie zaś, w artykule podjęto też próbę dokonania typologii zjawisk religii i magii w oparciu o procesy myślenia.

MYŚLENIE I JEGO KATEGORIE

Rozpocznijmy więc od spojrzenia na samo zjawisko myślenia, jego istotę i skomplikowane wymiary. Przyjrzyjmy się specyfice tego poznawczego procesu przebiegającego w granicach normy, jak i wymykającego się z jej obszarów.

W ramach psychologii poznawczej myślenie określa się zwykle jako specyficzny proces łączenia elementów poznawczej reprezentacji świata (obrazy, pojęcia, sądy) w dłuższe ciągi. Chodzi o zjawisko tworzenia i przetwarzania informacji¹². Tak rozumiane myślenie jest narzędziem uniwersalnym, które pozwala interpretować sytuacje realne i nierealne, konkretne i abstrakcyjne, dobrze i słabo znane. Pozwala zmagać się z każdym problemem, co nie znaczy oczywiście, że będzie to zmaganie skuteczne¹³. Myślenie umożliwia także, używając języka Brunera, „wyjście poza dostarczone przez zmysły informacje”¹⁴, a więc daje szansę tworzenia jakościowo nowych treści. Jako złożony proces poznawczy

¹¹ Por. R. Martín Hernández, *El orfismo y la magia...*, s. 56–61.

¹² Por. E. Nęcka, J. Orzechowski, B. Szymura, *Psychologia poznawcza*, Warszawa 2006, s. 420.

¹³ Por. tamże, s. 421–422.

¹⁴ Por. J. Bruner, *Poza dostarczone informacje. Studia z psychologii poznawania*, Warszawa 1978, s. 378–411.

myślenie angażuje cały nasz poznawczy aparat, który w dużej mierze działa poza świadomością. Nie każdy też rodzaj myślenia podlega naszej kontroli. Przykładem może być np. występowanie tzw. myśli intruzyjnych, dotyczących treści nieprzyjemnych dla osoby, które stara się ona wyeliminować ze świadomości¹⁵.

Specjaliści wyróżniają też wiele rodzajów myślenia: autystyczne (nie nastawione na osiągnięcie konkretnego efektu) i realistyczne (ukierunkowane na osiągnięcie celu), produktywne (tworzenie nowych treści intelektualnych) i reproduktywne (odtworzenie przeszłych doświadczeń)¹⁶, krytyczne (rodzaj myślenia realistycznego ukierunkowanego na ewaluację)¹⁷, sensoryczno-motoryczne (związane z kształtowaniem się zdolności zmysłowych i ruchowych dziecka), operacje konkretne (myślenie logiczne, ale w oparciu o konkretne obiekty), operacje formalne (myślenie logiczne w oparciu o obiekty abstrakcyjne)¹⁸. W artykule ujęte zostały trzy kategorie myślenia w oparciu o szeroko rozumiane, choć trudne do sprecyzowania, zjawisko normy i patologii. Chodzi o tzw.: myślenie w obszarze normy, myślenie *z pogranicza* oraz myślenie patologiczne. Te kategorie wydają się bowiem pomocne w wyjaśnianiu naszego podejścia do zjawiska religii i magii.

Myślenie w obszarze normy

Mówiąc o myśleniu w granicach normy, od razu napotykamy na sporą trudność. Otóż, pojęcie *normy* nie jest jednoznaczne, a tym samym nie określa precyzyjnie, jakie zachowanie jest patologiczne. Przez normę można rozumieć np.: (1) to, co jest najbardziej powszechne w populacji, (2) to, co jest w populacji średnie w rozumieniu statystycznym, (3) to, co przystosowawcze, (4) także pewien idealny wzorzec, do którego się dąży i którego w praktyce nikt nie osiągnął, (5) normę można też określić jako brak patologii.

Prawdopodobnie pojęcia takie, jak np. *norma* czy *zdrowie psychiczne*, które określają zjawiska złożone indywidualnie, a historycznie czy kulturowo zmienne, nie dają się ująć w ścisłe ramy poprawnej definicji. Chodzi o taką definicję, która mogłaby odnosić się do każdego człowieka, w każ-

¹⁵ Por. T. Maruszewski, *Psychologia poznania: sposoby rozumienia siebie i świata*, Gdańsk 2001.

¹⁶ Por. D. Berlyne, *Struktura i kierunek myślenia*, tłum. J. Radzicki, Warszawa 1969.

¹⁷ Por. D. Halpern, *Thinking critically about creative thinking*, [w:] *Critical creative process*, red. M. Runco, Cresskill 2003, s. 189–207.

¹⁸ Por. J. Piaget, *Równoważenie struktur poznawczych. Centralny problem rozwoju*, tłum. Z. Zakrzewska, Warszawa 1981.

dym społeczeństwie i w każdej epoce historycznej¹⁹. Psychika i zaburzenia jej funkcjonowania wymagają interpretacji kulturowej w zakresie związku z kulturą, w której żyją osoby poddawane diagnozie, w kontekście ich doświadczeń życiowych, dopuszczalnych i akceptowalnych w danym społeczeństwie zachowań i obowiązujących norm²⁰. To wydaje się rzucać istotne światło także na zagadnienie religii i magii, które powinno być interpretowane także w perspektywie kulturowej. Świat jest dynamiczny i nasze myślenie o nim też powinno być takie²¹.

Myślenie w granicach normy można ujmować więc jako zgodne z tzw. zdrowym rozsądkiem, podatne na kontrargumenty, zgodne z obowiązującymi w danym środowisku poglądami i normami, wiarygodne, dotyczące szerokiego obszaru informacji oraz zdolne do opracowywania różnych kategorii informacji²².

Pogranicze myślenia w granicach normy

Jakkolwiek trudno sprecyzować pojęcie *normy* i *myślenia w granicach normy*, pojawia się kolejny problem z określeniem tzw. *myślenia z pogranicza*. Chodzi o specyficzne przetwarzanie informacji, które uwzględnia dane symboliczne, stereotypowe, metaforyczne i magiczne.

(1) *Myślenie symboliczne* to proces łączenia elementów poznawczej reprezentacji świata, w którym dominującym elementem są symbole. Nasz umysł w swoim funkcjonowaniu posługuje się często znakami i symbolami. Znak to coś, co spostrzegamy zmysłami, co stoi zamiast czegoś innego i służy porozumiewaniu się. Znak odsyła do czegoś, jest jednoznaczny i da się wyrazić w postaci pojęcia. Symbol coś reprezentuje, jest wieloznaczny i konieczny dopiero wtedy, gdy same pojęcia nie wystarczają. Symbol posiada więc nie tylko funkcję komunikatywną, ale znaczeniową. Jest widzialnym znakiem niewidzialnej rzeczywistości. Pomiedzy symbolem a tym, co on reprezentuje, zachodzi ścisły związek, który ma na celu istotową jedność. Dla starożytnych Greków same w sobie pozbawione znaczenia pojedyncze części (odłamki, skorupy) były nośicielami znaczeń z uwagi na poskładaną z nich całość. Istota symbolu polega na skojarzeniu i połączeniu obrazu z tym, co na nim uobecnione, pomiędzy jednym a drugim zachodzi ścisły związek²³.

¹⁹ Por. A. Grzywa, *Magiczna wizja świata*, Warszawa 2010, s. 18–21.

²⁰ Por. H. Fabrega, *Cultural relativism and psychiatric illness*, „Journal of Nervous and Mental Disease” 177:1989, z. 7, s. 415–425.

²¹ Por. Z. Chlewiński, A. Grzywa, *Urojeniowa wizja świata*, Warszawa 1992, s. 5–7.

²² Por. tamże, s. 32–33.

²³ Por. M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnański, Kraków 1994, s. 24–25.

Choć funkcja tworzenia symboli działa bez przerwy, tylko czasami dostrzegamy wyniki jej działania. W umyśle jednak istnieje ogromny zapas symbolicznego materiału. Informacje odbierane za pośrednictwem zmysłów są stale przeważane w symbole, z których pewne używane są w procesie myślenia, inne w marzeniach sennych, fantazjowaniu lub w przeżyciach symbolicznych²⁴. Symbole oddziałują na świadomość jednostki zarówno na jawie, jak i we śnie, w dwóch podstawowych aspektach. Zmieniają poziom energetyczny i emocjonalny oraz zwracają uwagę na treści, które zapewniają podstawowe rozumienie rzeczywistości²⁵.

(2) *Myślenie stereotypowe* to proces łączenia elementów poznawczej reprezentacji świata, wśród których dominującą rolę pełnią stereotypy. Termin *stereotyp* etymologicznie pochodzi z języka greckiego, w którym *stereos* oznacza stężały, twardy, a *typos* wzorzec, odcisk. Początkowo (od 1798 r.) terminu *stereotyp* używano w rzemiośle drukarskim do oznaczenia matrycy, odlewu, składu drukarskiego przygotowanego do powielania. Do socjologii wprowadził go Lippmann²⁶, później przyjął się w psychologii społecznej, a z czasem nabrał charakteru interdyscyplinarnego²⁷. Stereotyp to prototyp odnoszący się do kategorii społecznych. Prototyp zaś to typowy egzemplarz, najlepszy przykład, jakaś centralna tendencja²⁸.

Stereotyp jako element myślenia to struktura pojęciowa o sztywnym charakterze, skojarzona z silnymi emocjami, a przez to w małym stopniu podatna na modyfikację. Stereotypy mogą powstać w wyniku własnych doświadczeń, ale częściej na skutek przyjęcia poglądów innych osób. Stereotypy mogą być sprzeczne z faktami, ale mogą też być z nimi zgodne, przynajmniej częściowo, co zwykle doprowadza do ich utrwalenia. Stereotypy prowadzą do generalizacji, pozwalającej na uproszczenie skomplikowanej rzeczywistości. Zacierają one różnicę między osobami czy rzeczywistościami należącymi do szerokich kategorii²⁹.

(3) *Myślenie metaforyczne* to proces łączenia elementów poznawczej reprezentacji świata, wśród których dominującą rolę pełnią metafory. Metafora to zespół wyrazów, w którym znaczenia jednych wyrazów zostają przeniesione na drugie na zasadzie zauważonego podobieństwa między nimi, niekiedy nawet odległego. W ten sposób tworzy się nowa swoista

²⁴ Por. A. Grzywa, *Magiczna wizja świata*, s. 27–30.

²⁵ Por. Z. Dudek, *Jungowska psychologia marzeń sennych*, Warszawa 2007, s. 178.

²⁶ Por. W. Lippmann, *Public opinion*, New York 1922.

²⁷ Por. Z. Chlewiński, *Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna*, „Kołokwia Psychologiczne” 1:1992, s. 9.

²⁸ Por. I. Kurcz, *Stereotypy, prototypy i procesy kategoryzacji*, „Kołokwia Psychologiczne” 1:1992, s. 38–39.

²⁹ Por. A. Grzywa, *Magiczna wizja świata*, s. 33–38.

jakość semantyczno-obrazowa, która jest podstawą komunikowania się nie wprost³⁰.

Metaforę można też określić jako wyrażenie, w którym wyrazy zostają użyte niezgodnie z ich słownikowym znaczeniem, a przez to uzyskują nowe znaczenie. Umożliwia ona przenoszenie dużych porcji informacji w krótkim czasie, bywa też stosowana w mowie żargonowej różnych środowisk. Sprzyja również mówieniu o doświadczeniach, których bądź nie da się przedstawić dosłownie, bądź dosłowny ich opis wymaga zbyt wiele czasu³¹.

Z metaforą łączy się też zjawisko *analogii* i proces rozumowania przez analogię. Słowo „analogia” jest wyrażeniem złożonym z przysłówka *an*, *ana*, który wskazuje na jakiś stan zwielokrotnienia, oraz rzeczownika *logos*, utworzonego od czasownika *legein*, oznaczającego m.in. składać, a także mówić. Etymologia słowa wskazuje, że może ono oznaczać stan złożonego bytowania rzeczy, a także orzekania o wielu rzeczach. W języku potocznym analogia pojmowana jest jako *niepodobne podobieństwo*. Stąd o analogii mówi się tam, gdzie mamy do czynienia z rzeczami mnogimi, które są zasadniczo różne, a tylko w niektórych aspektach podobne³².

Ogólną definicję analogii można sformułować następująco. Analogia jest relacją, w której można wyróżnić dwa podstawowe komponenty, tak zwaną dziedzinę podstawową i dziedzinę docelową. Przez dziedzinę podstawową należy rozumieć tę dziedzinę wiedzy, na której opiera się analogia, a przez dziedzinę docelową należy rozumieć tę, w której analogia podstawowa jest wykorzystywana do interpretacji określonego zjawiska. System relacji między obiektami w pierwszej dziedzinie jest stwierdzany także w drugiej. W ten sposób analogia staje się źródłem nowej wiedzy³³. Analogia jest szczególnym przypadkiem podobieństwa dostrzeganego między dwoma różnymi zjawiskami lub obiektami. Nie chodzi jednak o zwykłe podobieństwo tych zdarzeń pod względem niektórych cech³⁴.

³⁰ Por. T. Dobrzyńska, *Uwarunkowania kulturowe metafory*, [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin 1988.

³¹ Por. A. Grzywa, *Magiczna wizja świata*, s. 39–41; por. A. Grzywa, *Tendencyjność myślenia*, Lublin 1995, s. 101–103.

³² Por. A. Krąpiec, *Analogia w filozofii*, [w:] *Analogia w filozofii*, red. A. Maryniarczyk, K. Stępień, P. Skrzydlewski, Lublin 2005, s. 446–471; por. S. Swieżawski, *Byt. Zagadnienia metafizyki tomistycznej*, Kraków 1999, s. 76–82.

³³ Por. Z. Chlewiński, *Umysł. Dynamiczna organizacja pojęć*, Warszawa 1999, s. 260.

³⁴ Por. A. Biela, *Analogia w nauce*, Warszawa 1989; por. A. Falkowski, *Decyzja, analogia i wiedza: podejście konstruktywistyczne*, [w:] *Psychologia umysłu*, red. Z. Piskorz, T. Zaleśkiewicz, Gdańsk 2003, s. 119–120.

Strategia wnioskowania przez analogię oznacza więc pewien heurystyczny schemat. Polega on na zastosowaniu określonych metod, schematów w nowej, podobnej sytuacji problemowej. Heurystyczność strategii analogicznej oznacza, że metoda ta nie ma w sposób jednoznaczny określonych wszystkich swoich kroków myślowych, gdyż stosuje zasadę efektywnych skoków myślowych, nie zawsze gwarantując poprawne rozwiązanie problemu³⁵.

Tego typu sformułowanie nie oznacza oczywiście, że rozumowanie przez analogię pozbawione jest logiki, a raczej, że zasady wnioskowania logicznego nie pozwalają w sposób wyczerpujący wyjaśnić całości przebiegu tego procesu. Wyczerpująco w tym sensie, że zasady klasycznie rozumianej logiki „zawieszane” są w pewnych, kluczowych dla tego rozumowania punktach, łączących najczęściej różne, a czasami nawet bardzo odległe od siebie płaszczyzny, na których dokonywane są analizy i porównania. Rozumowanie przez analogię może być zatem stosowane tam, gdzie inne typy rozumowania logicznego pozostają bezradne³⁶.

(4) *Myślenie magiczne* polega na niedostatecznym odróżnianiu znaku, czyli słowa czy symbolu, od tego, co on reprezentuje, oraz na łączeniu nieracjonalnymi związkami pewnych wydarzeń. Wiąże się ono zazwyczaj z myśleniem symbolicznym, wyrażającym się w przypisywaniu pewnym przedmiotom, znakom, formom działania szczególnego znaczenia³⁷.

Myślenie takie może współwystępować z myśleniem realistycznym. O jednych sprawach myślimy realistycznie, choć zawsze z odcieniem subiektywizmu, a do myślenia o innych sprawach włączają się przesady i myślenie magiczne³⁸. Osoba, u której przeważa myślenie magiczne, jest przekonana, że w każdej sytuacji siły zewnętrzne mogą wpłynąć na jej życie i doprowadzić do zmian. Praktyki magiczne dają poczucie posiadania kontroli nad zjawiskami, które nas dotyczą. Magia jest fałszywym systemem praw przyrody i równocześnie zespołem fałszywych wskazówek postępowania. Pewne zjawiska były określane jako magiczne, ponieważ nie potrafiono inaczej ich wyjaśnić. Magiczna ceremonia polegała najczęściej na wykorzystaniu czterech elementów: inwokacji, zaklęcia, symbolicznego działania i obecności fetysza. Miało to służyć zdobywa-

³⁵ Por. A. Biela, *Psychologiczne podstawy wnioskowania przez analogię*, Warszawa 1981, s. 132–133.

³⁶ Por. M. Cholewa, *Poznanie Boga naturalnym światłem rozumu*, „Bielsko-Żywieckie Studia Teologiczne” 11:2010, s. 47–48.

³⁷ Por. M. Jarosz, *Psychologia i psychopatologia życia codziennego*, Warszawa 1976.

³⁸ Por. M. Jarosz, Z. Pankiewicz, I. Buczek, I. Poprawska, J. Rojek, A. Zaborski, *Badania nad kształtowaniem się proporcji „myślenie realistyczne – myślenie magiczne” w schizofrenii paranoidalnej*, „Psychiatria Polska” 27:1993, z. 4, s. 353–361.

niu kontroli nad przyrodą za pośrednictwem nadprzyrodzonych środków. Odwoływano się w tym kontekście do zaklęć, rzucania uroków i innych metod, które miały umożliwić to, czego nie można osiągnąć normalną ludzką mocą³⁹.

Takie rozumienie myślenia magicznego, jak już zaznaczono na wstępie, nie pokrywa się zakresowo z pojęciem „myślenie magiczne”, którego cechy wyróżnione zostały w ramach tego artykułu (13 cech myślenia magicznego).

Myślenie urojeniowe

W ramach procesu myślenia można wyróżnić: informację docierającą z otoczenia lub magazynu pamięci, operacje umysłowe, które dokonują przetwarzania tych informacji, oraz reguły, według których funkcjonują te operacje. Struktura ta funkcjonuje jako całość, dlatego zaburzenia do tyczące jednego z tych składników wywołują zmiany w jej działaniu, w myśleniu. Problemy mogą więc dotyczyć jakości treści myślenia, operacji umysłowych czy też reguł ich funkcjonowania. Klinicznie manifestuje się to jako objawy psychopatologiczne, głównie myślenie urojeniowe⁴⁰. Pomijając nieistotne dla tego artykułu szczegóły samego zjawiska, można wskazać, że urojenie to przekonanie charakteryzujące się wystąpieniem następujących cech⁴¹: (1) fałszywość, tzn. niezgodność z rzeczywistością w sensie kolidowania ze zdrowym rozsądkiem, (2) subiektywna pewność co do ich prawdziwości, (3) niefalsyfikowalność, czyli brak podatności na kontrargumenty, (4) niezgodność z obowiązującymi w danym środowisku poglądami i normami, co oznacza, że urojeniowe przekonanie jest uznawane przez inne osoby z tego samego środowiska za całkowicie niewiarygodne, (5) bezpośredni związek treści urojeń z osobą, która je wypowiada, (6) wyolbrzymiony stosunek emocjonalny do treści stanowiących urojenia, kiedy pochłonięcie urojeniem nie pozwala myśleć o czymś innym. Każda z wymienionych cech jest warunkiem koniecznym, choć niewystarczającym, do określenia danego przekonania jako urojeniowe. U ludzi zdrowych istnieje jakiś system umożliwiający skorygowanie błędnego sądu, jeśli taki się pojawi, pewna możliwość pojawienia się metasądu, czyli sądu pozwalającego na uznanie danego sądu za fałszywy. Należy jednak pamiętać, że żadna logiczna definicja nie pozwala na ostre odgraniczenie urojeń od normalnego myślenia⁴².

³⁹ Por. A. Grzywa, *Magiczna wizja świata*, s. 49–50.

⁴⁰ Por. A. Grzywa, *Omamy i urojenia*, Wrocław 2000, s. 61.

⁴¹ Por. Z. Chlewiński, A. Grzywa, *Urojeniowa wizja świata*, s. 32–33.

⁴² Por. A. Grzywa, *Tendencyjność myślenia*, s. 191–194.

Patrząc na zasygnalizowane powyżej trzy kategorie myślenia (w granicach normy, z pogranicza, patologiczne), można stwierdzić, że cechy myślenia w granicach normy (zgodne ze zdrowym rozsądkiem, podatne na zmiany, kontrargumenty, zgodne z obowiązującymi w danym środowisku poglądami i normami, wiarygodne, dotyczące szerokiego obszaru informacji, plastyczne) odpowiadają cechom, które stosuje się do charakterystyki myślenia religijnego. Cechy myślenia patologicznego bliskie są charakterystyce myślenia magicznego.

Pozostaje jeszcze problem myślenia z pogranicza (łączenie elementów poznawczej wizji świata, w której dominują znaki i metafory, które to myślenie jest stereotypowe, z poczuciem kontroli nad zjawiskami przyrody poprzez stosowanie rytów). Wydaje się ono wspólną płaszczyzną myślenia religijnego i magicznego. Z tego powodu poniżej podjęto próbę wskazania pewnych dystynkcji.

MAGIA I RELIGIA JAKO POCHODNE MYŚLENIA

Podjmując próbę nakreślenia typologii religii i magii, trzeba mieć świadomość, że jest to rzeczywistość skomplikowana i niejednoznaczna. Gdybyśmy mogli usytuować rzeczywistość religii i magii jako krańce jednego *kontinuum*, sprawa byłaby prosta. Problem jednak w tym, że myślenie i działanie, tak religijne, jak i magiczne, leżą gdzieś na *kontinuum* pomiędzy tym, co teoretycznie można określić jako religię, a tym, co nazywamy magią. Z tego typu podejściem można spotkać się np. u Goode'a⁴³.

Jeśli myślenie czy zachowanie religijne bądź magiczne sytuuje się na wyżej wspomnianym *kontinuum*, to często elementy magii, styl myślenia i zachowania magicznego, pojawiają się w praktykach zaliczanych do religijnych i są praktykowane przez ludzi określających się jako religijni. Także zapisy rytuałów magicznych mogą przypominać w wielu punktach rytuały religijne. Co więcej, w takiej sytuacji rozróżnienie pomiędzy religią a magią może stać się (i czasami faktycznie stawało się) skutkiem umowy społecznej. Ową przenikalność i wzajemny związek zjawisk religijnych i magicznych pokazuje pewna odwrotnie proporcjonalna prawidłowość. Otóż, jak pisze Roman Pindel, osłabienie religijności sprzyja

⁴³ W. Goode, *Magic and Religion. A Continuum*, „Ethnos” 14:1949, s. 172–182. Przegląd stanowisk w tej kwestii przedstawia: J. Sieradzian, *Jezus Magus. Pierwotne chrześcijaństwo w kręgu magii*, Kraków 2005, s. 9–19. Brak klarownego kryterium podziału między magią a religią daje się zauważyć przy analizie tzw. chrześcijańskich papirusów magicznych. Por. M. Gilski, *Chrześcijańskie papirusy magiczne*, „Polonia Sacra” 26:2010, s. 90–91.

społecznej akceptacji praktyk magicznych, zaś ożywienie religijności osłabia społeczne zainteresowanie magią, prowadząc czasami aż do jej prześladowania⁴⁴.

Ważne w tym kontekście stają się próby modelowych rozróżnień kwestii różnic i podobieństw oraz relacji, jaka zachodzi pomiędzy rzeczywistością religii i magii⁴⁵. Typologie tych zjawisk, bardziej lub mniej szczegółowe, całościowe lub fragmentaryczne, można znaleźć w starszych i nowszych opracowaniach, choćby u: Durkheima⁴⁶, Malinowskiego⁴⁷, Frazera⁴⁸, Goode'a⁴⁹, Sieradzana⁵⁰, Wypustka⁵¹, Pindla⁵². W artykule też podjęto taką próbę. Tu jednak, w odróżnieniu od innych autorów, w typologii skoncentrowano się przede wszystkim na uwzględnieniu zagadnienia ludzkiego myślenia i jego funkcji. To myślenie i jego specyfika decyduje o tym, czy praktyki, którym się poddajemy, można zaliczyć do religijnych bądź magicznych.

Richards pisał, że myślenie jest specyficznym procesem, w wyniku którego dochodzi do porządkowania naszych doświadczeń poprzez przypisywanie ich do różnych kategorii⁵³. To trafne i ważne spostrzeżenie. Propozycje ujęte w ramach artykułu zostały syntetycznie zebrane i podzielone na 13 kategorii. Wymiary religijnego myślenia zilustrowano dodatkowo tekstami biblijnymi.

1. Myślenie w perspektywie wieczności i czasu	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie w perspektywie eschatologicznej (cel praktyk sięga wieczności, uwzględniając wolę Boga; jeśli jest doraźny, powinien być widziany w perspektywie wieczności)	Myślenie w perspektywie doczesności (doraźny, konkretny cel praktyk magicznych)

⁴⁴ Por. R. Pindel, *Magia czy Ewangelia?...*, s. 17–18.

⁴⁵ Przegląd różnych teorii na temat relacji między magią a religią prezentuje: R. Martín Hernández, *El orfismo y la magia*, s. 19–34.

⁴⁶ Por. E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris 1912.

⁴⁷ Por. B. Malinowski, *Magic, Science and Religion*, New York 1924.

⁴⁸ Por. J. Frazer, *Złota gałąź*, tłum. H. Krzeczkowski, Warszawa 1962.

⁴⁹ Por. W. Goode, *Religia i magia*, tłum. J. Swolkień, [w:] *Socjologia religii*, red. F. Adamski, Kraków 2011, s. 40–45.

⁵⁰ Por. J. Sieradzan, *Jezus Magus. Pierwotne chrześcijaństwo w kręgu magii*, Kraków 2005.

⁵¹ Por. A. Wypustek, *Magia antyczna*, Wrocław 2001.

⁵² Por. R. Pindel, *Magia czy Ewangelia?...*, Kraków 2003.

⁵³ Por. I. Richards, *The Philosophy of Rhetoric*, London 1936, s. 30.

Religijny sposób myślenia w perspektywie czasu i wieczności: „Starcie się naprzód o królestwo Boga i o Jego sprawiedliwość, a to wszystko będzie wam dodane” (Mt 6, 33).

2. Myślenie w perspektywie relacji do lidera grupy	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne tworzy osobową więź (pasterz – wierni, prorok – lud)	Myślenie magiczne uwzględnia relację usługową (profesjonalista – klient)

Religijny sposób myślenia w perspektywie lidera grupy: „Kto was przyjmuje, Mnie przyjmuje, a kto Mnie przyjmuje, przyjmuje Tego, który mnie posłał” (Mt 10, 40).

3. Myślenie w perspektywie autonomii i determinizmu w działania Boga	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne zakłada autonomię działania Boga (człowiek podporządkowany Bogu)	Myślenie magiczne zakłada podporządkowanie sobie działania Boga (formuła zaklęcia wymusza Jego działanie)

Religijny sposób myślenia w perspektywie autonomii Bożego działania: „Na modlitwie nie bądźcie gadatliwi jak poganie. Oni myślą, że przez wzgląd na swe wielomówstwo będą wysłuchani” (Mt 6, 7).

4. Myślenie w perspektywie skuteczności działania	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne nacechowane jest nadzieją na spełnienie prośby, skuteczność prośby zależy od wolnej woli Boga (prośba, modlitwa)	Myślenie magiczne koncentruje się na skuteczności zabiegów, w nich zaś główną rolę odgrywa precyzja wypowiedzenia formuły czy obrzędu (ściśle określone formuły i zaklęcia)

Religijny sposób myślenia w perspektywie skuteczności działania: „Ojcze mój, jeśli to możliwe, niech Mnie ominie ten kielich. Wszakże nie jak Ja chcę, ale jak Ty” (Mt 26, 39).

5. Myślenie w perspektywie wiary i wiedzy	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne uwzględnia wiarę (zaufanie, nadzieja, niepewność)	Myślenie magiczne koncentruje się na wiedzy (umiejętność, technika)

Religijny sposób myślenia w perspektywie wiary i wiedzy: „I otrzymacie wszystko, o co na modlitwie z wiarą prosić będziecie” (Mt 21, 22); „Wszystko, o co w modlitwie prosicie, stanie się wam, tylko wiercie, że otrzymacie” (Mk 11, 24).

6. Myślenie w perspektywie społecznej i indywidualistycznej	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne jest prospołeczne (tworzenie struktur, działanie we wspólnocie, uświęcanie i zbawienie we wspólnocie)	Myślenie magiczne jest indywidualistyczne (postawa aspołeczna, bez struktur, indywidualizm ⁵⁴)

Religijny sposób myślenia w perspektywie społecznej i indywidualistycznej: „Bo gdzie są dwaj albo trzej zebrani w imię moje, tam jestem pośród nich” (Mt 18, 20).

7. Myślenie w perspektywie jakości ludzkiego działania	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne angażuje wewnątrz człowieka (duchowość, moralność, dojrzałość)	Myślenie magiczne koncentruje się na działalności zewnętrznej (ryt, przedmioty)

Religijny sposób myślenia w perspektywie jakości działania: „Nadchodzi jednak godzina, owszem już jest, kiedy to prawdziwi czciciele będą oddawać cześć Ojcu w Duchu i prawdzie, a takich to czcicieli chce mieć Ojciec” (J 4, 23).

8. Myślenie w perspektywie przedmiotów wykorzystywanych w religii	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne dostrzega w przedmiotach symbole, które nie posiadają ze swej natury żadnych mocy (noszenie medalika świadectwem, nie zabezpieczeniem)	Myślenie magiczne dostrzega w przedmiotach źródło mocy (moc tkwiąca w amulecie gwarantuje skuteczność)

Magiczny sposób myślenia w perspektywie przedmiotów wykorzystywanych w religii: „Dlaczego Pan dotknął nas klęską z ręki Filistynów? Sprowadźmy sobie tutaj Arkę Przymierza Pańskiego z Szilo, ażeby znajdując się wśród nas wyzwoliła nas z ręki naszych wrogów. [...] Lud posłał więc do Szilo i przywieziono stamtąd Arkę Przymierza [...]. Filistyni stoczyli bitwę i zwyciężyli Izraelitów” (1 Sm 4, 3–4.10).

⁵⁴ Chociaż sami magowie mogą tworzyć zorganizowane grupy, kasty, to jednak nie tworzą form wspólnoty z klientami. Por. R. Martín Hernández, *El orfismo y la magia*, s. 23–24.

9. Myślenie w perspektywie moralności	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne uwzględnia znaczenie przestrzegania zasad religijnych i norm moralnych (dekalog)	W myśleniu magicznym przestrzeganie zasad moralnych przez klienta jest bez znaczenia (prywatność życia ⁵⁵)

Religijny sposób myślenia w perspektywie moralności: „Nie każdy, który Mi mówi: Panie, Panie, wejdzie do Królestwa Niebieskiego, lecz ten, kto spełnia wolę mojego Ojca, który jest w niebie. [...] Odejdźcie ode Mnie wy, którzy dopuszczacie się nieprawości” (Mt 7, 21.23).

10. Religijność i magia a zmienność i stałość myślenia	
RELIGIA	MAGIA
Religia domaga się metanoi (prawdziwe nawrócenie to zmiana myślenia)	Myślenie magiczne cechuje automatyzm, stałość (w magii nie chodzi o wewnętrzne nawrócenie)

Potrzeba zmiany stylu myślenia: „Nawracajcie się i wiercie w Ewangelię” (Mk 1, 15).

11. Myślenie w perspektywie tworzenia kultury	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne tworzy kulturę (architektura, sztuka, muzyka, zasady życia społecznego)	Myślenie magiczne nie uwzględnia perspektywy kulturotwórczej (teksty, figurki, rysunki na małą skalę ⁵⁶)

Religijny sposób myślenia w perspektywie tworzenia kultury: „I uczynią Mi święty przybytek, abym mógł zamieszkać pośród was. Budowę zaś przybytku i wykonanie wszelkich jego sprzętów przeprowadzicie dokładnie według tego, co ci ukażę” (Wj 25, 8).

12. Myślenie w perspektywie sprecyzowanego systemu wierzeń i zasad zachowania	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne akceptuje system prawd wiary i wartości (prawdy wiary, przykazania)	Myślenie magiczne odrzuca system prawd wiary i wartości lub przyjmuje tylko proste credo (brak credo lub proste credo)

⁵⁵ Według E. Durkheima, *Le forme elementari della vita religiosa, il sistema totemico in Australia*, Milán 1973, s. 53, magia jest niemoralna.

⁵⁶ Może to mieć związek z legalnością bądź nielegalnością.

Religijny sposób myślenia w perspektywie sprecyzowanego systemu wierzeń i zasad zachowania: „Dopóki niebo i ziemia nie przeminą, ani jedna jota, ani jedna kreska nie zmieni się w Prawie, aż się wszystko spełni. Ktokolwiek więc zniósłby jedno z tych przykazań, choćby najmniejszych, i uczyłby tak ludzi, ten będzie najmniejszy w królestwie niebieskim. A kto je wypełnia i uczy wypełniać, ten będzie wielki w królestwie niebieskim” (Mt 5, 18–19).

13. Myślenie w perspektywie jawności i legalności społecznej	
RELIGIA	MAGIA
Myślenie religijne tworzy społeczności i jest na nie otwarte, obrzędy są jawne (legalność religii)	Myślenie magiczne cechuje skrytość i tajemniczość (magia jest często w społeczeństwach nielegalna, podobnie jak religie misteryjne)

Religijny sposób myślenia w perspektywie jawności praktyk i obrzędów: „Tak niech świeci wasze światło przed ludźmi, aby widzieli wasze dobre uczynki i chwalili Ojca waszego, który jest w niebie” (Mt 5, 16).

* * *

Naukowy spór o kryterium demarkacji między religią i magią, nierozwiązywalny na gruncie kategorii przedmiotowych (obiektywnych), przeniesiony na płaszczyznę myślenia (subiektywną), zyskuje nową perspektywę, która stwarza szansę na sformułowanie bardziej precyzyjnych dystynkcji między religią a magią.

Wyróżnione w artykule trzy typy myślenia (myślenie w obszarze normy, myślenie z pogranicza oraz myślenie patologiczne) umożliwiają wstępne wskazanie podobieństw i różnic między myśleniem religijnym a myśleniem magicznym. Sięgnięcie zaś w analizach do tekstów Durkheima, Malinowskiego, Frazera, Goode’a, Sieradzana, Wypustka czy Pindla, autorów podejmujących problematykę relacji religii i magii w antyku, pozwoliło na sformułowanie 13 kryteriów, które rozróżniają i jednocześnie charakteryzują dwa style myślenia: religijny i magiczny.

Myślenie religijne i magiczne wykazują spore zróżnicowanie relacji do Boga, ludzi, czasu, wiary, etyki i przedmiotów. Otwiera to także drogę do sformułowania operacyjnej definicji tej rzeczywistości.

THE ROLE OF THINKING IN RELIGIOUS AND MAGICAL INTERPRETATION
OF REALITY**Summary**

It is difficult to precisely point out elements which are characteristic solely for religion or solely for magic. Due to this, the objective factor seems to be insufficient in accurate determination of a demarcation criterion between religion and magic. Therefore, there is a necessity of looking for other criteria allowing for such distinction. Thinking, as a subjective and relational category, seems to be a good opportunity for overcoming this difficulty.

Three types of thinking differentiated in the article (thinking in the area of a norm, borderland thinking and pathological thinking) enable initial indication of similarities and differences between religious and magical thinking. On the other hand, making references to the texts of Durkheim, Malinowski, Frazer, Goode, Sieradzan, Wypustek or Pindel, i.e. authors who dealt with the relation between religion and magic during ancient times, became a starting point for formulating 13 criteria which differentiate and, at the same time, characterize two styles of thinking: religious and magical.